

Libya Arşiv ve Tarihî Araştırmalar Merkezi'ndeki Osmanlı Evrakı*

Ottoman Documents in the Libya Center for Archives and Historical Studies

SELAMİ KURT**

öz

Bu çalışmada Libya Arşiv ve Tarihî Araştırmalar Merkezindeki Osmanlı dönemine ilişkin belge koleksiyonları, nitelik ve nicelik bakımından tespit edilmeye çalışılmıştır. 1911'deki İtalyan işgalinde Trablusgarp vilayet arşivindeki "Birinci Osmanlı Dönemi" (1551-1711) evrakının tamamı ile "Karamanlı Dönemi"nin (1711-1835) tamamına yakını yok edilmiştir. Geriye sadece "İkinci Osmanlı Dönemi" (1835-1911) evrakı kalmıştır. 6.573 defter ve 2.257 klasör belgeden oluşan ve bugün Libya Arşiv ve Tarihî Araştırmalar Merkezinde muhafaza edilen bu evrak, hem Osmanlı Trablusgarbı'nın hem de Libya halkının idari, mali, hukuki ve siyasi tarihini aydınlatacak ana kaynak durumundadır. Toplam 2.146 dosya ve 1.557 defterden oluşan idari işler belgeleri, Libya'daki Osmanlı evrakının en hacimli kısmıdır. Mali işlerle ilgili belgeler, çeşitli türlerdeki toplam 3.524 defterden oluşur. Bu defterlerden 2.739'u aşar defteridir. Hukuki belgeler, 774 adet şer'iyeye sicili ile 718 adet idari sicil dosyasından oluşur. 93 adet konsolosluk dosyası, siyasi belgeler kısmında değerlendirilebilir. Ayrıca Libya Arşiv ve Tarihî Araştırmalar Merkezinde Osmanlı döneminde yayımlanmış 9 gazete ve 2 dergi bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Libya Arşiv ve Tarihi Araştırmalar Merkezi, Osmanlı Evrakı, Trablusgarp

ABSTRACT

In this study, the document collections pertaining to the Ottoman period in the Centre for Libyan Archives and Historical Studies were tried to be determined in terms of quality and quantity. Unfortunately, during the Italian occupation in 1911, all of the "First Ottoman Period" (1551-1711) documents in the Tripoli provincial archives and almost all of the Ottoman archives related to "Karamanlı Period" (1711-1835) were destroyed. Only the documents belonging to the "Second

* Makale geliş tarihi: 10 Kasım 2021, kabul tarihi: 16 Aralık 2021, araştırma makalesi

** T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, selamikurt74@gmail.com, ORCID

Ottoman Period” (1835-1911) survived. These extant archives, consisting of 6.573 registry books and 2.257 folders, which are kept in the Centre for Libyan Archives and Historical Studies today, is the main source that will shed light on the administrative, financial, legal and political history of both the Ottoman Tripoli and the Libyan people. Administrative affairs documents, consisting of a total of 2.146 files and 1.557 registry books, constitute the most voluminous part of the Ottoman documents in Libya. Documents related to financial affairs consist of a total of 3.524 registry books of various types. 2.739 of these registry books are title books. Legal documents consist of 774 court record books and 718 administrative register files. 93 consular files can be evaluated as parts of the political documents section. In addition, 9 newspapers and 2 journals published during the Ottoman period are preserved in the Centre for Libyan Archives and Historical Studies.

Keywords: The Centre for Libyan Archives and Historical Studies, Ottoman Documents, Tripoli.

Giriş

DEVLETLERİ ve medeniyetleri ayakta tutan ve uzun ömürlü kılan en önemli etkenlerin başında sahip oldukları adalet ve hoşgörü anlayışı gelmektedir. İnsanlığın huzur ve sükûnu için bugün de ihtiyaç duyulan en önemli şey bu iki kavram değil midir? Bu nedenle daha barışçıl ve katılımcı bir dünyanın oluşturulabilmesi için ayırım yapılmaksızın insanlığın tarihi tecrübesinden yararlanılmalı farklı ırk, din, mezhep ve kültürlere mensup insanların bir arada yaşayabileceği siyasi ve kültürel oluşumlara gidilmelidir. Bu çerçevede tarihi detaylı bir şekilde incelenmesi gereken büyük devletlerin başında Osmanlı Devleti gelmektedir. Çünkü Osmanlı Devleti, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarını kapsayan büyük coğrafyası ve çok dinli, mezhepli, ırklı, kültürlü toplum yapısıyla uzun süre ayakta kalabilme becerisini gösterebilmiş devletlerden biridir. Günümüz dünyasına katkı sunabilecek bu zengin tarihi tecrübenin birincil kaynaklar üzerinden araştırılması oldukça önemlidir.¹ Çünkü bugüne kadar *en çok saptırılmış ve tek taraflı yorumlanmış* tarih Osmanlı tarihi olmuştur.²

Bugün Osmanlı tarihinin birincil kaynakları söz konusu olduğunda akla ilk gelen merkez, İstanbul'daki Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'dir. Geçmişte yaşanmış bütün ihmallere³ rağmen yaklaşık 95 milyon belgesi ve 350 bin defteri ile Osmanlı Arşivi, Osmanlı tarihinin en zengin belge ve defter koleksiyonlarına ev sahipliği yapmaktadır.⁴ Türkiye'de bulunan Topkapı Sarayı

¹ Osmanlı Devleti'nin adalet ve hoşgörüsü anlayışıyla ilgili belge örnekleri için bkz.: *Gökkubbe Altında Birlikte Yaşamak: Belgelerin Diliyle Osmanlı Hoşgörüsü*, haz. Cevat Ekici, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2006); *Osmanlı'dan Günümüze İnsanî Diplomasi, Cihan-Penâh*, haz. Muzaffer Albayrak vd., (İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2016.)

² Bkz.: Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir", söyleşiyi yapan: İlber Ortaylı, *Cogito*, Osmanlılar Özel Sayısı, S. 19 (1999), s. 29-40.

³ Osmanlı arşivlerinin genel durumu ile ilgili yapılan ilk toplu değerlendirme için bkz.: Abdurrahman Şeref, "Evrak-ı Kadime ve Vesâik-i Tarihiyyemiz", *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası (TOEM)*, S: 1, 1 Nisan 1326/14 Nisan 1910, s. 9-19.

⁴ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda yer alan belge ve defter fonları hakkında detaylı bilgi

Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Genelkurmay, Milli Savunma ve Dışişleri Bakanlıkları arşivlerinde de Osmanlı belgeleri yer almaktadır.⁵ Osmanlı vesikalarının ana merkezi Türk arşivleridir. Ancak Osmanlı vesikaları sadece bu arşivlerde bulunanlardan ibaret değildir. Osmanlı idaresi altında yaşamış memleketler başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ticari ilişkide bulunduğu bazı Avrupa ülkeleri, Amerika ve Rusya gibi bazı ülke arşivlerinde de Osmanlı belgeleri bulunmaktadır. Osmanlı tarihi üzerinde çalışan bazı yerli ve yabancı araştırmacılar sayesinde bugün Türkiye dışında kalan ülkelerdeki Osmanlı evrakı hakkında az çok bilgi sahibi olabilmekteyiz.⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı da elliyi aşkın ülkeyle yaptığı protokoller çerçevesinde yurt dışındaki Osmanlı arşivlerinin tespiti ve hatta Kuzey Makedonya ve Arnavutluk örneğinde olduğu gibi Osmanlı belgelerinin kopyalarının temini çalışmalarını sürdürmektedir. Ancak resmi ilişkiler daha çok ülkeler arası siyasi ilişkilere bağlı olarak geliştiği için bu çalışmalar yavaş ilerlemektedir. Bu nedenle başta Osmanlı coğrafyasında kurulmuş ülkeler olmak üzere dünyanın diğer ülkelerinde bulunan Osmanlı arşivleri ve belgelerinin detaylı olarak tespiti faydalı olacaktır.

Bu çalışma, içinde yer aldığımız Türk heyeti tarafından Türkiye-Libya Dostluk Köprüleri Projesi⁷ kapsamında 15 Mart-15 Nisan 2021 tarihleri arasında Libya'ya gerçekleştirilen ziyaretin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Hem Libya'daki olağan üstü siyasi şartlar hem de bütün dünyayı saran pandemi şartlarında gerçekleştirilen bu ziyarette Trablus'taki Libya Arşiv ve Tarihî Araştırmalar Merkezi de mezkur Türk heyeti tarafından ziyaret edilmiştir. Bu ziyarette önce Başkan Muhammed Tahir el-Cerârî ve ekibi ile bir görüşme yapılmış sonra Tarihî Araştırmalar ve El Yazmaları İdaresi kısmı gezilmiştir.⁸ Pandemi nedeniyle personelin yarım gün ve dönüşümlü mesai yaptığı, araştırma hizmetinin ise haftada üç gün ve günde üç saatle sınırlandırıldığı görülmüştür. Bir gün sonra ferdi olarak tarafımızdan gerçekleştirilen ziyarette iki personel gözetiminde Arşiv kısmında inceleme yapılmış; araştırma hizmeti verilen iki gün daha Merkez'e gidilip kısıtlı şartlarda da olsa çalışma ve bazı vesikaları görme imkânı bulunmuştur. Ancak tarihi vesikaların henüz çok az kısmının tasnifli olması ve birkaç fihrist dışında bir arşiv

almak için bkz: *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, haz. İskender Türe-Salim Kaynar, (İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2017.)

5 Türk Arşivlerindeki belge koleksiyonları, tasnif durumları ve verilen araştırma hizmetleri hakkında detaylı bilgi almak için bkz.: İbrahim Baş, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Arşivlerindeki Tasnif Sistemleri ve Arşiv Belgelerinin Hizmete Sunumu*, (Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

6 Detaylı bilgi için bkz.: Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, çev. Zeynep Altok, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), s. 50-88; Avrupa Arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu, Edit. Yonca Köksal, Mehmet Polatel, Ankara, 2015, Vekam Yayınları, s. 1-183.

7 Bu proje, Ortadoğu Ahi Evran Mesleki Eğitimi Geliştirme, Girişimci Yetiştirme, Toplumsal Kalkınmayı Destekleme Derneği'nin (OMEG) hazırladığı ve Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nın desteklediği bir projedir. Bu proje kapsamında birçok resmi ve özel görüşme yapılmış ve bu arada Libya Milli Arşivi de ziyaret edilmiştir.

8 Türkiye-Libya Dostluk Köprüleri Projesi Heyeti, Libya Arşiv ve Tarihi Araştırmalar Merkezi'ni 28.03.2021 tarihinde ziyaret etti. Bu ziyarette Başkan Muhammed Tahir el-Cerârî tarafından, Devlet Arşivleri Başkanlığı ile yapılacak yeni bir protokol ile ilişkilerini geliştirmek istedikleri ifade edilmiştir.

rehberinin bulunmayışı, burada bulunan Osmanlı belgelerinin geneli hakkında toplu bir kanaat edinmemize imkân vermemiştir. Ayrıca araştırmaya izin verilen belgelerin kopyalarının verilmeyişi de buradaki çalışma verimliliğini oldukça düşürmüştür.

Bütün bu olumsuz şartlarla beraber uzun yıllardır arşivin başında bulunan el-Cerârî ve ekibinin hazırlamış olduğu ve Merkez ile ilgili son kanun düzenlemesinin de yer aldığı eserde burada bulunan tarihî vesikalarla ilgili sadece istatistiki bilgiler verildiği görülmüştür.⁹ Yüzeysel olarak Libya Arşivi'nin tanıtıldığı bu çalışmada, burada bulunan Osmanlı evrakı ve mahiyeti ile ilgili hiçbir bilgi elde edilememektedir. Hâsılı, hem yerli hem de yabancı araştırmacılar için Libya Arşivi'nde yer alan belge koleksiyonlarını detaylı olarak tanıtan bir arşiv rehberine ihtiyaç olduğu bariz bir şekilde görülmektedir. Sorumlu kurum ve kuruluşlar tarafından ihtiyaç duyulan bu rehber çalışmanın yapılmamış olması, bizi başka kaynaklardan yararlanarak Libya Arşiv ve Tarihî Araştırmalar Merkezi'ndeki Osmanlı evrakını tespit etmeye zorlamıştır.

1. Trablusgarp'ta Osmanlı İdaresi

Libya Arşivi'nde bulunan Osmanlı evrakını nitelik ve nicelik bakımından daha iyi kavrayabilmek için kısaca Trablusgarp'taki Osmanlı idaresinden bahsetmek yararlı olacaktır. Çünkü bu evrak, Trablusgarp'ta kurulan ve ilerleyen süreçte meydana gelen gelişmelere göre şekillenen idari yapı içerisinde üretilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya yönelişi, Güney Avrupa'da yer alan Endülüs Emevî Devleti'nin (756-1031) dağılmasından sonra İspanyolların kendi içlerinde birliği sağlayarak bölgeyi ele geçirmeleri ve Kuzey Afrika topraklarına sarkmaları üzerine gerçekleşti. Önce Cezayir kıyılarında Mersa'l-Kebir ve Oran limanlarını; ardından Tunus kıyılarındaki Buji'yi (Becaye) ele geçiren İspanyollar, 1510 yılında Trablus'u işgal ederek halkın bir kısmını kılıçtan geçirdiler, kalan kısmını da sürdürdüler. Osmanlı Devleti, Endülüs'ten ve daha sonra Kuzey Afrika'dan gelen yardım çağrılarına öncelikle Kemal Reis, Piri Reis, Kara Hasan Reis ve daha sonra Oruç Reis gibi Türk denizcilerini bölge insanına yardım etmeye teşvik ederek karşılık verebildi. Bu denizciler Endülüs topraklarından kurtarabildikleri Müslüman ve Yahudi nüfusu Kuzey Afrika'ya ve hatta Anadolu'ya taşıdılar.¹⁰ Oruç ve Hızır kardeşler, 1516'da Cezayir'i fethettiler ve Oruç Reis sultanlığını ilan etti. 1518'de Oruç Reis'in şehit edilmesinden sonra yerine geçen Hızır Reis/Barbaros Hayreddin Paşa, Osmanlı desteği olmadan bölgede tutunamayacağını anlayınca Cezayir halkının da desteğiyle 1519'da Yavuz Sultan Selim'den yardım istedi. Bunun üzerine Osmanlı Devleti iki-üç bin civarındaki yeniçeri askerini Cezayir'e gönderdi. Ayrıca Barbaros Hayreddin Paşa'ya ihtiyaç duyduğu kadar Anadolu'dan asker yazma yetkisi de verildi. Hutbenin padişah adına okunmasıyla beraber Cezayir, Osmanlı hâkimiyetine

⁹ Bkz.: Muhammed Tahir el-Cerârî, el-Fercânî Salim eş-Şerîf, Nâdiye Mustafa el-Bel'azî, *el-Merkez el-Lîbî li'l-Mahfûzâti ve'd-Dirâsêti't-Târihiyye*, (Bingazi:Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye, 2014), s. 23-25.

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 1995, II, s. 200-206.

girmiş oldu.¹¹ Bu idareye daha sonra Tunus (1534, 1569, 1574) ve Trablusgarp (1551) da katıldı. Osmanlı Devleti, üç eyalette kurduğu bu ocaklara Garp Ocakları adını verdi.¹²

İspanyollar, 1510 yılında işgal ettikleri Trablus'u İtalya ve Fransa ile giriştikleri savaş nedeniyle elde tutamayacaklarını anlayınca 1530 yılında Malta ile beraber Aziz Yuhanna Şövalyeleri'ne¹³ verdiler. Bu aşamadan sonra Trablus'un işgali esnasında kılıçtan geçirilmekten kurtulabilen bir kısım halkın sığındığı Tacura'da¹⁴ Barbaros Hayreddin Paşa'nın adamlarından olduğu rivayet edilen Karamanlı Hayreddin önderliğinde yürütülen direniş hareketi,¹⁵ daha da şiddetlenmeye başladı. Saldırılarıyla şövalyeleri bezdiren Karamanlı Hayreddin'in bu mücadele esnasında vefatından sonra iki gemi ve 300 askerle birlikte Tacura'ya gönderilen Murat Ağa, hâkimiyet alanını genişletmesine rağmen Trablus'u ele geçiremedi. Bu arada Barbaros Hayreddin Paşa'nın vefatından sonra bölgede görevlendirilen Turgut Reis'in fethettiği Cerbe ve Mehdiye'nin İspanyollar tarafından yeniden işgal edilmesi bölge halkını sıkıntıya soktu. Nihayet Murat Ağa ve Turgut Reis'in teşvikleriyle İspanyolların başını çektiği Hristiyan ittifakının bölgedeki baskısını kırmak ve Malta Şövalyeleri'nin hâkimiyetini sonlandırmak için Kaptan-ı Derya Sinan Paşa komutasında 90 kadırgadan oluşan bir donanma gönderildi. Turgut Reis ve Rodos Hâkimi Salih Paşa'nın da katıldığı donanma önce Malta'yı tahrip etti, sonra da Murat Ağa ile birleşerek 14 Ağustos 1551'de Trablus'u fethetti. Bu fetihle beraber Garp Ocaklarına katılan Trablusgarp Eyaleti'nin ilk valisi Murat Ağa, sonra da Turgut Reis oldu.¹⁶

Bir Osmanlı eyaleti olarak Trablusgarp'ta dört asra yaklaşan Türk hâkimiyetinin her zaman aynı idârî ve siyasî özellikleri gösterdiğini söylemek güçtür. Eyalet idaresini elinde tutan yönetici tabakanın değişimine göre Trablusgarp'taki Osmanlı idaresi dört safhada ele alınabilir. Birinci safha (1551-1603) Murat Ağa, Turgut Reis ve Kılıç Ali gibi etkili isimlerin görev aldığı ilk beylerbeyiler dönemidir. Bu dönemde, Trablusgarp'ta Osmanlı idaresi tesis edilmiş ve hâkimiyet alanı genişletilmiştir. Etkili ve güçlü bu isimlerden sonra daha zayıf yöneticilerin görev almaya başlamasıyla eyaletteki yeniçerilerin kendi aralarından seçtikleri dayıların idareyi

¹¹ Cezayir-i Garb ile Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaletleri birbirinden farklıdır. 1533'te Barbaros Cezayir-i Bahr-i Sefid Beylerbeyi olmuştur. Detaylı bilgi için bkz: Abdullah Erdem Taş, "Cezayir-i Garp Vilayeti'nin Kuruluşu Meselesi ve İlk Cezayir Beylerbeyileri", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, C. V, Sayı: 2, Aralık 2020, s. 250-284.

¹² Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 363-390; Ahmet Kavas-Orhan Koloğlu, "Libya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2003, XXVII, s. 178-179; Ahmet Kavas, "Trablusgarp", *DİA*, 2011, XLI, s. 288; Abdullah Erdem Taş, *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp Eyaleti: Karamanlılar Dönemi (1711-1835)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 31-53.

¹³ Rodos veya Malta Şövalyeleri olarak da bilinen Aziz Yuhanna Şövalyeleri hakkında detaylı bilgi almak için bkz., Ramazan Şeşen, *Dâviyye ve İsbîtiyye*, *DİA*, 1994, IX, s. 19-21.

¹⁴ Trablus'un 17 km doğusunda Akdeniz kıyısında bir şehirdir.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdullah Erdem Taş, "İspanyol İşgalinden Osmanlı Fethine: 16. Yüzyılın İlk Yarısında Trablusgarp'ta Türk Direnişi", *İslam medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, C. II, S. I, Aralık 2016, s. 32-50.

¹⁶ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 384-388; Kavas, "Trablusgarp", s. 288; Ahmet Bek en-Nâib el-Ensârî, *el-Menhelü'l-Azb Fî Tarih-i Trablusgarb*, (Bingazi: Dâru'l-Fercânî, 2015), s. 148-150; Taş, *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp*, s. 48-52.

ele aldıkları bir süreç (1603-1711) başlar. Bunlar içerisinde bir mühtedi olan Sakızlı Mehmet Paşa ve damadı Osman Paşa gibi aynı zamanda beylerbeyi payesi alabilenler de olmuştur. Bu arada yeniçeri askerlerinin yerel halk ile yaptığı evlilikten dünyaya gelen ve zamanla yerel bazı unsurların katılımıyla önemli bir güç haline gelen Kuloğulları'nın¹⁷ 17. yüzyıldan itibaren iktidar mücadelesine katıldığı görülmektedir. İşte bu süreçten sonra Kuloğlu taifesine mensup Karamanlı ailesinin bir ferdi olan Ahmed Paşa'nın toplumsal sınıflar arasındaki mücadeleden sıyrılarak yönetimi ele geçirdiği ve veraset usulüyle devam eden bir iktidar sürecini (1711-1835) başlattığı görülür. Karamanlı Ahmet Paşa örneğinde olduğu gibi Osmanlı Devleti bu aileye mensup yöneticilere beylerbeyliği payesi vermiş olsa da bu dönemde yarı bağımsız bir idare tarzı ortaya çıkmıştır. Ancak 1830 yılında Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesi ve Trablusgarp'ın da tehlikeye düşmesi üzerine Osmanlı Devleti zorunlu olarak müdahale ederek Karamanlı ailesinin yönetimine son vermiş ve bundan sonra Trablusgarp Eyaleti (1835-1912) doğrudan merkez tarafından atanan valiler tarafından idare edilmiştir. 1866 yılında ise 7 Kasım 1864 yılında çıkarılan vilayet nizamnamesi kapsamında vilayete çevrilerek daha merkezi bir yönetim anlayışı sergilenmiştir. 1881 yılında Fransızların Tunus'u, 1882'de de İngilizlerin Mısır'ı işgal etmesinden sonra Trablusgarp Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son toprak parçası olarak kaldığından buraya yüksek rütbeli ve yetenekli devlet adamları vali olarak gönderilirdi.¹⁸

Osmanlı idaresindeki sâlyâneli¹⁹ eyaletlerden biri olan Trablusgarp Eyaleti'nin merkezi Trablus'tur. Eyalet merkezine bağlı liva/sancaklar ve bunlara bağlı kazalar vardır. Batı'da Trablus, doğuda Berka ve güneyde Fizan bölgelerinden oluşan Trablusgarp Eyaleti, başlangıçta 15 idari bölgeye ayrılmıştı. Bunlar: Nefs-i Trablus Sancağı, Tacura Sancağı, Cerbe Adası Sancağı, Bender-i Fizan Sancağı, Cebel-i Gıryan Nahiyesi Sancağı, Sahil-i Ehâmid Nahiyesi, Keâm Kasabası, Zanzur Kasabası, Misrata Kasabası, Misallata Kasabası, Kasr-ı Ahmed, Tavurga Nahiyesi, Urban-ı Zeyyaniye, Urbân-ı Sirt, Tâife-i Ali bin Tillis.²⁰ İlerleyen süreçte bu idari yapıda değişiklikler meydana gelmiştir.

¹⁷ Kuloğulları ilgili bilgi almak için bkz.: Ammar Muhammed Cuhaydar, *el-Kuloğliyye Fî Libya*, (Trablus: Menşûrât-i't-Tayyûb, 2021); Ahmet Kavas, "Kuloğlu", *DİA*, 2002, XXVI, s. 359-360.

¹⁸ Kavas, *Trablusgarp*, s. 289; Taş, *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp*, s. 53-136; Abdullah Özdağ, *Trablusgarp Vilayeti'nde İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı (1876-1911)*, (Doktora Tezi), Gazi üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 27-28.

¹⁹ Osmanlı devlet sisteminde üç temel eyalet tipi vardı: 1. Miri arazi rejimine bağlı eyaletlerde tımar sistemi uygulanıyordu. Buralarda arazi tahriri yapılır ve eyalet arazisi has, zeamet ve tımar olarak devlet ricaline dağıtılıyordu 2. Sâlyâneli eyaletlerde arazi tahriri yapılmıyor, tımar sistemi uygulanmıyordu. Bu eyaletlerin gelirleri defterdar vasıtasıyla toplanıyor, sâlyâne adıyla eyaletin idari ve askeri giderleri ayrıldıktan sonra geri kalan kısım "irsaliye" adıyla devlet hazinesine gönderiliyordu. Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lahsa eyaletleriyle beraber Garp Ocakları denilen Cezayir, Tunus ve Trablusgarp da sâlyâneli eyaletlerdi. 3. Mümtaz Eyaletler: Osmanlı Devleti'ne tabi olmayı kabul etmekle birlikte iç işlerinde özerk olan eyaletlerdi. Bunlardan belli miktarda yıllık vergi alınıyor, yöneticileri de kendi aralarından seçiliyordu. Bkz.: İdris Bostan, "Sâlyâne", *DİA*, 2009, XXXVI, s. 59-60; Halil İnalçık, "Eyalet", *DİA*, 1995, XI, s. 548-550; Taş, *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp*, s. 70-71

²⁰ Taş, *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp*, s. 62.

Trablusgarp Eyaleti, padişahı temsilen atanan beylerbeyi ve onun başkanlık ettiği eyalet divanı tarafından yönetilirdi. Başlangıçta yeniçeri ağası, kaptanü'l-bahr/donanma komutanı, defterdar ve kadıdan oluşan eyalet divanı daha sonra genişledi ve bunlara beylerbeyinin vekili konumundaki kethuda/nâib/kahya, üst rütbeli bazı yeniçeri subayları, müftüler, memleketin ayan ve eşrafı, şeyhülbeled ve liman reisi de katıldı. Divan toplantılarında görüşmelerin sekreterliğini yapan katipler, tezkireciler, çavuşlar, ihtiyaç halinde tercümanlar ve bunların reisi konumundaki Divan Efendisi/Ağası da hazır bulunurdu. Vilayet sistemine geçildikten sonra Eyalet Divan Meclisi'nin adı Vilayet İdare Meclisi oldu. Trablus'taki yönetim merkezi Saray Hamrâ/Kırmızı Saray idi. Burada kapıcıbaşı, kilercibaşı, hazinedarbaşı gibi görevliler de bulunurdu. Bunlar dışında Gümrük Reisi, Dârussınâa/Tersane Reisi, Gönüllüler Ağası, yerlilerden oluşan atlı birliklerin komutanı gibi resmi görevliler de vardı.²¹

Trablusgarp Vilayeti, 1879 yılında Bingazi'nin direkt İstanbul'a bağlı bir sancak statüsü kazanması ile beraber beş sancaktan oluşuyordu. Bu sancaklar Trablus, Hums, Cebel, Fizan, Bingazi sancaklarıdır. Trablus Sancağı, Trablusgarp Vilayetinin yönetim merkezidir. Trablus Sancağına bağlı kazalar: Nefs-i Trablus, Zaviye, Gıryan, Uceylat, Zuvara, Tarhune, Urfella, Aziziye, Canzur, Cifare. Hums Sancağına bağlı kazalar: Nefs-i Hums, Mısrata, Zıleytın, Misellata, Tavurga, Sirt. Cebel-i Garbî Sancağına bağlı sancaklar: Nefs-i Cebel-i Garbî/Yefrin, Gadamis, Fesato/Cadu, el-Coş, Zintan, Mizde, Kikle, el-Esâbi'a, Nalut, Havz. Fizan Sancağına bağlı kazalar: Nefs-i Fizan/Murzuk, Sukna, Şati, Gat, Teborşade(Tibesti ve Borku). Bingazi Sancağına bağlı kazalar: Merc, Calu, Kasır Şeğab, Tobruk ve Cağbub. Bingazi gibi İstanbul'a bağlı sancakların beylerini/mutasarrıflarını merkez atarken, diğer sancakların beylerini Trablusgarp valisi atardı. Sancaklara bağlı kazalar başlangıçta kadılar veya naibler tarafından idare edilirdi. Vilayet sistemine geçildikten sonra kaymakamlar atanmaya başlandı. Her sancak ve kazada idare meclisi bulunurdu. Trablusgarp Eyaleti/Vilayeti'nde güçlü bir kabile sistemi olduğundan her ne kadar resmi görevli olmasalar da kabile şeyhleri de oldukça etkiliydi. İdare meclislerinde yer alabildikleri gibi bazı işler onlar üzerinden yürütülürdü.²²

Çalışmanın konusu olan Libya'daki Osmanlı evrakı, yukarıda yüzeysel olarak bahsedilen idari yapı içinde üretilmiştir.

2. Libya Arşiv ve Tarihî Araştırmalar Merkezi

Libya'nın bilinen ve bir kısmı günümüze ulaşan en eski arşivi, Osmanlı Devleti Trablusgarp Vilayet Arşivi'dir. Trablus'taki Saray Hamra mahzenlerinde bulunan bu arşivin en eski ve iki asrı aşkın kısmı, 1911'deki İtalyan işgalinin ilk günlerinde yok edilmiştir. Daha sonra İtalyanlar, imhadan/çalınmaktan kurtulabilen Osmanlı

²¹ Taş, *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp*, s. 62-70.

²² Özdağ, *Trablusgarp Vilayeti'nde İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı*, s. 43-61; Muhammed Tahir U'reybî, *Devrül'Arşif fi'n-Nizâmî'l-Vatanî li'l-Ma'lûmât, Dirâse Tatbikiyye alâ Dârî'l-Mahfûzâtî't-Tarihiyye*, (Bingazi: Akademiyeye-tül'Fikri'l-Cemâhirî), 2010, s. 87-90.

belgeleri ile yine Saray Hamra mahzenlerinde Dârü'l-Vesâik'i kurdular.²³ İtalyan hâkimiyeti dönemindeki (1911-1943) arşivin statüsü, İngiliz hâkimiyeti döneminde de (1943-1951) korundu ve ismi “Dârü'l-Mahfûzâtî't-Tarihîyye” olarak değiştirildi. Bağımsızlık döneminin ilk yıllarında da arşivin bu statüsü korundu ve daha sonra 1977 yılında kurulan Eski Eserler Kurumu bünyesine dâhil edildi. 1978 yılında çıkarılan kanunda tarihi belgelerin eski eserler kapsamında değerlendirilmesi ve vesikaların korunması, düzenlenmesi ve tasnifinden Dârü'l-Mahfûzâtî't-Tarihîyye'nin sorumlu olduğunun belirtilmesi, Libya Devleti'nin ilk resmi milli arşivi sayılabilir. Eski Eserler Kurumu ise devleti yönetenlerin ilgi ve alakasına göre eğitim, iktisat, turizm ve bazen de kültür bakanlıklarına bağlı oldu.²⁴

Bugün Libya'da devlet arşiv hizmetlerini en üst düzeyde yürüten Libya Arşiv ve Tarihî Araştırmalar Merkezi,²⁵ vakıf hizmetlerini yürüten üst kurula, el-Hey'e-tü'l-Âmme li'l-Evkâf ve's-Şü'ûni'l-İslamiyye'ye bağlı olarak faaliyet göstermektedir. Modern anlamda ilk defa 17 Ağustos 1977 tarihinde çıkarılan kanunla kurumsal bir kimlik kazanan bu kurumun yapısı, görev ve sorumluluk alanlarıyla ilgili esaslar, ilerleyen süreçte birtakım tadilatlarla uğramış olsa da son olarak çıkarılan 2012/24 sayılı kanunla bugünkü şeklini almıştır. Kurum 1977'de Libya Cihat Araştırmaları ve Çalışmaları Merkezi²⁶ adıyla kurulmuş, 1980'de Libya Cihat Tarihi Araştırmaları Merkezi,²⁷ 1981'de İtalyan İstilasına Karşı Libya Cihadı Araştırmaları Merkezi,²⁸ 1990 yılında tekrar Libya Cihat Araştırmaları Merkezi,²⁹ 2009'da Milli Arşiv ve Tarihî Araştırmalar Merkezi³⁰ ve nihayet 2012 yılında çıkarılan kanunla bugünkü ismini almıştır.³¹ Yukarıdaki isimlerden de anlaşılacağı üzere kuruluşundan itibaren güçlü bir şekilde yapılan “cihat araştırmaları” vurgusu ve burada gerçekleştirilen uzun soluklu cihat tarihi araştırmaları bu arşivin halk arasında “Cihat Arşivi” olarak anılmasına neden olmuştur. Bugün de Libya halkı milli arşivden bahsederken bu ismi kullanmaktadır.

Libya'daki milli arşivin kuruluşu, yönetimi ve faaliyetlerinin şekillenmesinde komşu ülke Mısır'ın bariz etkisi görüldüğü gibi İtalya ve Türkiye gibi ülkelerle bu alanda kurulan ilişkilerin de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Libya Arşivi'nin, Mısır'daki gibi el yazmaları, arşiv belgeleri ve kütüphaneyi içeren bir araştırma merkezi olarak tasarlanmış olması bu etkinin bir yansımasıdır. Yine arşiv

²³ Arşivin 6076 no'lu kuruluş kararının 1928 yılında yayımlanan İtalyan Resmi Gazetesi'nin 26. sayısında yayımlandığı ifade edilmiştir. Bkz.: el-Cerârî, vd., *el-Merkez el-Lîbî*, s. 13.

²⁴ U'reybî, *Devrül-Arşîf*, s. 83-84; Ammar Muhammed Cuhaydar vd., *Levahât Muhtâra Min Hareketi't-Te'lîf ve'l-Verâka Fî Libya*, (Merkezü Cihâdi'l-Lîbiyyîn li'd-Dirâsâti't-Tarihîyye Şu'betü'l-Vesâik ve'l-Mahfûzât, 2004), s. 5.

²⁵ Libya devlet arşivlerinin günümüzdeki orijinal adı: el-Merkezü'l-Lîbî li'l-Mahfûzât ve'd-Dirâsâti't-Tarihîyye'dir.

²⁶ Merkezü Buhûs ve Dirâsâti'l-Cihâdi'l-Lîbî

²⁷ Merkezü Cihâdi'l-Lîbiyyîn li'd-Dirâsâti't-Tarihîyye

²⁸ Merkezü Dirâseti Cihâdi'l-Lîbiyyîn Zıdde'l-Ğazvi'l-İtâlî

²⁹ Merkezü Cihâdi'l-Lîbiyyîn li'd-Dirâsâti't-Tarihîyye

³⁰ El-Merkezü'l-Vatanî li'l-Mahfûzâti ve'd-Dirâsâti't-Tarihîyye

³¹ el-Cerârî, vd., *el-Merkez el-Lîbî*, s. 13-14.

hizmetlerinin sağlıklı bir şekilde ve dünya standartlarında yürütülebilmesi amacıyla 2010 yılına kadar İtalya ve Türkiye ile kurulan ilişkiler, 2012 yılında modern bir arşiv kanununun çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı da Libya Milli Arşivi ile yaptığı protokoller çerçevesinde Libya tarihi ile ilgili belge kopyalarının temini ve arşivlerin modern usullerle tasnifi konusunda önemli katkılar sunmuştur.³² Saray Hamra'daki arşivin şu anki binasına taşınması sürecinde ise İtalyan uzmanların bazı tespit, restorasyon ve dijitalleştirme çalışmalarıyla katkı sağladıkları bilinmektedir.³³

Libya Arşiv ve Tarihî Araştırmalar Merkezi, dört idarî birimden oluşur. Bunlar Arşiv İdaresi, El Yazmaları İdaresi, Araştırma ve Bilimsel Çalışmalar İdaresi, İdari ve Mali İşler İdaresi'dir. İdari yapının en tepesinde yönetim kurulu yer alır. Yönetim Kurulu, kurul başkanı, daire başkanları ve danışma heyetinden oluşur. Ayrıca her daire içinde bir de bilim kurulu bulunur.³⁴

El Yazmaları İdaresi; El Yazmaları Bilimsel Heyeti, Toplama, Tasnif ve İndeksleme Şubesi, Teknik İşler ve Araştırma Hizmetleri Şubesi, El Yazmaları Uzmanları Daimi Heyeti'nden oluşur. Bu dairede 10.000 civarında orijinal ve kopya el yazması yer almaktadır. Bu el yazmalarından bir kısmı Libya halkından toplanmış, bir kısmı Vakıflar Kütüphanesi'nden devredilmiş, bir kısmı da kopyalama yöntemiyle teminedilmiştir.³⁵

Araştırma ve Bilimsel Çalışmalar İdaresi; İlim Kurulu, Araştırma ve Bilimsel Çalışmalar Şubesi, Tercüme Şubesi, Harita ve Atlas Şubesi, Yayın Şubesi ve Kütüphane Şubesi'nden oluşmaktadır. Harita ve Atlas Şubesi'nde 16.000 kâğıt veya dijital harita, Kütüphane Şubesi'nde ise toplamda 250.000 civarındaki kitap, süreli yayın ve gazete yer almaktadır.³⁶ Libya Arşiv ve Tarihî Araştırmalar Merkezi'ne akademik bir hüviyet kazandıran bu daire, Libya tarihi ile ilgili her türlü bilimsel çalışma, toplantı, tercüme ve yayın faaliyetlerini yürütmektedir. Bu dairenin yürüttüğü bilimsel çalışmalar sonucu Libya tarihi ile ilgili ciddi oranda sözlü, yazılı ve dijital arşiv ortaya çıkmıştır.

Arşiv İdaresi, beş şubeden oluşur. Bunlar Güncel Arşiv, Tarihi Vesikalar, Sözlü Rivayetler, Eski Mücahitler ve Anketler, Fotoğraf ve Dijital Görüntü Arşivi şubeleridir. Güncel Arşiv'de Libya devlet kurumlarının çalışma ve uygulamaları sonucunda ortaya çıkan 15 milyon kâğıt veya dijital belge yer almaktadır. Tarihi Vesikalar Şubesi'nde tahmini 5 milyon civarında vesikayı içeren Osmanlı, İtalya, İngiltere-Fransa, Krallık idaresi altındaki dönem ile Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarına

³² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Libya Arşivi ile yaptığı protokol çerçevesinde arşiv hizmetlerinin geliştirilmesine katkı sağlamak üzere 2008 ve 2009 yıllarında toplam dokuz ay süreyle Osmanlı Arşivi personeli Ebubekir Subaşı'nı görevlendirmiştir. Libya Arşivi'ne yapmış olduğumuz ziyarette bu katkının olumlu etkileri müşahade edilmiştir.

³³ Ebubekir Subaşı, Libya Arşivi'nde görevlendirildiği süreçte İtalyan arşiv uzmanlarının da birtakım çalışmalar yürüttüğünü sözlü olarak tarafımıza ifade etmiştir.

³⁴ el-Cerârî, vd., *el-Merkez el-Lîbî*, s. 88-89.

³⁵ el-Cerârî, vd., *el-Merkez el-Lîbî*, s. 23 ve s. 88; Cuhaydar, vd., *Fî Libya*, s. 7.

³⁶ el-Cerârî, vd., *el-Merkez el-Lîbî*, s. 23 ve s. 89.

ait belgeler bulunmaktadır. Buna ek olarak Karamanlı, Osmanlı ve yakın döneme ait özel belge ve süreli yayın koleksiyonları da bulunur. Komşu ülke arşivlerinden temin edilen belgeler arasında Tunus Milli Arşivi'nden alınan Libya tarihi ile ilgili belge suretleri önemlidir. Ayrıca Cezayir Devrimi'ne yardım için kurulan ve merkezi Trablus'ta olan Libya Halk Komitesi ile Cezayir'deki Kurtuluş Cephesi'nin Trablus'taki temsilciliğine ait evrak da dikkat çekicidir.³⁷ Bu dönemlere ait diğer ülkelerden temin edilmiş belge kopyaları da bu şubenin bir parçası sayılabilir.³⁸ Sözlü Rivayetler Şubesi'nde çoğu Libya cihat tarihi ile ilgili olmak üzere Libya tarihi ve kültürüyle ilgili 15.000'den fazla sesli ve sözlü rivayeti içeren 10.000 kaset yer almaktadır. Eski Mücahitler ve Tarihi Anketler Şubesi'nde 150.000 civarında anket ve İtalyan işgaline karşı direnişin sembol ismi olan mücahitlerle ilgili kayıtlar yer almaktadır. Fotoğraf ve Dijital Görüntü Şubesi'nde Libya'nın siyasi, iktisadi, kültürel ve içtimai hayatıyla ilgili 120.000 civarındaki fotoğraf ve dijital görüntü yer almaktadır.³⁹

3. Libya Arşiv ve Tarihî Vesikalar Merkezi'ndeki Osmanlı Evrakı

1911'deki İtalyan işgaline kadar Libya'daki Osmanlı arşivi Trablus vilayetinin yönetim merkezi olan Saray Hamra'daki mahzenlerde yer alıyordu. Rivayete göre Trablus'u işgal eden İtalyan komutanın emriyle Saray Hamra mahzenlerinde bulunan tarihî vesikalar el arabalarına yüklenerek kalenin surlarından denize atılmaya başlandı. Bu olaya şahit olan İtalyan Oryantalist Eugenio Craveli'nin İtalyan makamları nezdinde başlattığı görüşmeler sonucu tarihî belgeleri denize atma çalışması durduruldu. Ancak bu arada Birinci Osmanlı Dönemi (1551-1711) evrakının tamamı ile Karamanlı Dönemi (1771-1835) evrakının büyük bir kısmı denize atılmıştı. Bu itlaf olayından ancak Karamanlı dönemi evrakının az bir kısmı ile İkinci Osmanlı Dönemi evrakı kurtulabildi.⁴⁰ Bu rivayet gerçek olabilir. Ancak Fransa'nın Cezayir'deki Osmanlı evrakının büyük bir kısmını kaçırmaması örneğinde olduğu gibi⁴¹ Libya'daki Osmanlı evrakının da kaçırılmış olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Sebep her ne olursa olsun iki asrı aşkın Libya tarihine ait tarihî vesikaların ortada olmayışı büyük bir kayıptır. Temennimiz bu tarihi vesikaların imha edilmeyip kaçırılmış olma ihtimalinin gerçek olmasıdır.

Libya Arşiv ve Tarihî Araştırmalar Merkezi Tarihî Vesikalar Şubesi'nde yer alan Osmanlı belge ve defter koleksiyonlarını şu dört başlık altında toplayabiliriz: İdâri, mâli, siyasi ve hukuki belgeler.

³⁷ U'reybî, *Devrî'l-Arşif*, s. 95-II9.

³⁸ İtalya, Fransa, Almanya, Amerika, Türkiye, Rusya, Avusturya ve Polonya'dan alınmış belge suretleri mevcuttur. Bkz.: Cuhaydar, vd., *Fî Libya*, s. 6.

³⁹ el-Cerârî, vd., *el-Merkez el-Lîbî*, s. 23 ve s. 88.

⁴⁰ el-Cerârî, vd., *el-Merkez el-Lîbî*, s. 13.

⁴¹ bkz.: "Cezayir'den Fransa'ya: Osmanlı Arşivlerini İade Edin", <https://www.haksozhaber.net/cezayirden-fransaya-osmanli-arsivlerini-iade-edin-141949h.htm> (Erişim 09.11.2021); "Cezayir, Fransa'dan Sömürge Dönemine Ait Belgeleri İstedî", <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cezayir-fransadan-somurge-donemine-ait-belgeler-ri-istedi/2084574> (Erişim 09.11.2021).

3.1. İdari İşlerle İlgili Belgeler

İdari İşler Belgeleri, 2146 dosya ve 1557 defter ile Libya'daki Osmanlı evrakının en hacimli kısmını teşkil eder. Her dosyada ortalama 250 belge, her defterde ise ortalama 200 kayıt yer alır. İdari işler belgeleri, Trablusgarp vilayeti vali dosyaları, liva ve sancaklara ait dosyalar, vilayet ile livalar arası yazışma dosyaları, çeşitli idari işlere ait dosyalar, idari kayıt defterleri, yönetim kurulu karar defterleri, konsolosluk dosyaları ve Trablus belediyesine ait dosyalardan ibarettir. Aşağıdaki tabloda bu kısımda bulunan belge ve defterlerin miktarları ile hangi tarih aralığını kapsadıkları kayıtlıdır.⁴²

Belge/Defter Türü	Dosya	Defter	Belge Sayısı	Tarih
Vali Dosyaları	36	0	9.000	1839-1911
Liva/Sancak Dosyaları	107	0	26.750	1835-1911
İdari Yazışma Dosyaları	1.400	0	350.000	1843-1911
İdari İşler Dosyaları	500	0	125.000	1840-1911
İdari Siciller/Defterler	0	1.331	266.200	1840-1911
Yönetim Kurulu Kararları		266	45.200	1870-1911
Konsolosluk Dosyaları	93	0	23.250	1790-1911
Belediye Dosyaları	10	0	22.500	1870-1911
Toplam	2.146	1.557	830.500	

Tablo 1: Libya Arşivi'ndeki İdari Vesikaların Türleri

İdari işler belgeleri; daha çok güvenlik, eğitim, sağlık, ekonomi, kültür, tarım, haberleşme ve basın, konsolosluk işlemleri ve belediye hizmetleri ile ilgili konuları kapsar. Vali dosyalarında valilerin kararları, emirleri, tayin ve azilleriyle ilgili belgeler yer alır. Güvenlikle ilgili belgeler; daha çok şikayetler, soruşturmalar, izleme raporları, yurt içi seyahat belgeleri, pasaportlar, askeri hareketlerle ilgili raporlar, İkinci Osmanlı Dönemi'nin sonlarında halkın talebi üzerine yapılan zorunlu askeri eğitimler, Goma el-Mahmudî, Seyfünnasr ve Gat'ta el-Mehdî İsyanı gibi çeşitli vilayetlerde ortaya çıkan isyanlarla ilgili yazışmaları içerir. Eğitimle ilgili belgeler; vilayetteki okul sayıları ve çeşitleri, öğretmen ve öğrenci listeleri, sınav çeşitleri ve öğrenci notları, yetimlerin eğitimi gibi özel uzmanlık alanlarıyla ilgili konuları kapsar. Sağlıkla ilgili belgeler; hastanelerin yazışma ve raporları ile salgın hastalıkların çeşitleri, salgının yayılışı, ve karantina bölgeleeri gibi konuları kapsar. Ekonomi ile ilgili belgeler; pazarlar, çeşitleri ve yerleri, iç-dış ticaret, kervan ticareti, ithal ve ihraç edilen mallar, çarşıda kullanılan paranın çeşitleri ve değerleri, sanayi ürünleri, çeşitleri ve bunları geliştirme çabalarını

⁴² U'reybî, *Devrül-Arşif*, s. 94.

içermektedir. Tarihi eserlerle ilgili belgeler; antik kentlerde yer alan bazı arkeolojik eser ve sütunların çalınması veya yurt dışına çıkarılması, tesadüfen gerçekleşen bazı arkeolojik keşiflerle ilgili konuları içerir. Tarım ve hayvancılıkla ilgili belgeler; ziraat için cazibeli ve verimli dönemler, bazı yeni meyve ve sebze yetiştiriciliğinin geliştirilmesi, tarımda kullanılan aletler, tarım ve hayvancılıktaki üretim miktarları, broşür ve raporlar şeklinde çiftçiler için hazırlanmış talimatları içerir. Posta ve telgraf işleriyle ilgili belgeler; bu konuyla ilgili çok sayıdaki talebin yanı sıra telgraf hatlarının yeni inşaatları, istasyon ve tellerin restorasyonu, posta ve telgraf hizmetlerinde karşılaşılan problemleri konu alan raporları içerir. İdari işlerle ilgili bazı belgeler; Osmanlı döneminde çeşitli sayılarda yayımlanmış Trablusgarb, Ebî Gaşşe, Ta'mîm-i Hürriyet ve Vilayet Salmamesi gibi gazetelerle ilgili yazışmaların yanı sıra bazı gazetelerin yayımının durdurulması, bazı yabancı gazetelerin yurda girişinin ve satışının yasaklanması, matbaaların türleri, yönetimi, sorunları ve ithalatları ile ilgili yazışmaları içerir. Belediye hizmetleri ile ilgili belgelerin çok az bir kısmı Bingazi Belediyesi'ne kalan kısmı da Trablus Belediyesi'ne aittir. Diğer belediyelere ait belge yoktur. Bazı yazışmalarda diğer bazı belediyelere değinildiği görülür. Belediye ile ilgili belgeler daha çok hamam, mescit, otel, çarşı, askeri kışla, park, liman ve deniz fenerlerinin inşa ve onarımı ile caddelerin aydınlatılması, su getirilmesi, umumi çeşmelerin inşası ve çarşıların denetlenmesi ile ilgilidir.⁴³

3.2. Mali İşlerle İlgili Belgeler

Libya'daki Osmanlı evrakında yer alan mali belgelerin çoğu, idari dosyalarda bulunan az sayıdaki vesikalar dışında, defter kaydı şeklindedir. Defter türleri ise çeşitlidir. Bir kısmı aşar, gümrük, posta pulu, emlak, matbaa, mahkeme vergileri, harcamalar, vilayetin genel muhasebesi, mahkemeler muhasebesi, teslim-tesellüm muhasebesi gibi bazı kurumlara mahsus kayıtlar iken diğer bir kısmı ağaç sayıları ve sahiplerinin isimleri, emekli veya çalışan memur ve asker maaşları, dul-yetim-fukara yardımları, tüccarların kayıt senetleri ve hesapları, askeri yardımlar, havaleler, satın alma ve ödeme senetleri, vilayet bütçe hesapları ve mali vergilerin takibi gibi muhtelif istatistik kayıtlarıdır.⁴⁴

Defter Türü	Defter Sayısı
İstatistik	19
Gelirler ve Vergiler	101
A'şar Defterleri	2.729
Borç Defterleri	8
Mali Senetler ve Faturalar	5

⁴³ U'reybî, *Devrül'l-Arşîf*, s. 95-97.

⁴⁴ U'reybî, *Devrül'l-Arşîf*, s. 101.

Defter Türü	Defter Sayısı
Bölgeler Muhasebesi	91
Muhasebe ve Hesaplar	221
Mali Yazışmalar	282
Masraflar	60
Toplam Defter Sayısı	3.524
Tahmini Kayıt Sayısı	704.800

Tablo 2: Mali Defterlerin Türleri ve Sayıları

İstatistikler: Mevcut istatistikler çeşitlidir. 1880-1884 arası yıllara ait dört adet genel mali istatistik defteri vardır. Aynı yıllar arasını kapsayan iki adet tüccar mali kayıt defteri vardır. Ağaç sayıları ve sahiplerinin isimlerini içeren 13 adet defter 1805-1906 arası yıllara aittir.⁴⁵

Gelirler ve Vergiler: 1846-1911 yılları arasını kapsayan 94 adet genel gelir kayıt defteri bulunmaktadır. Bu defterlerdeki kayıtlar gümrük, posta, emlak, arazi, mahkeme ve vilayet matbaası harçları gibi muhtelif gelirleri gösterir. Bu defterler arasında 1882-1883 yılları arasındaki aşar gelirlerini icmal olarak gösteren dört adet defter, 1872 yılına ait faturalar defteri, 1880-1881 yılları satış defteri ve 1866 senesine ait ağaç vergisi defteri yer alır.

Aşar Defterleri: 2739 adet olduğu tahmin edilmektedir. Bu defterler her bölgeden tahsil edilen öşür vergisi bilgilerini içermektedir. Kabile bölgelerinde tutulan aşar defterlerinde kabile, kabile şeyhi ve efradı isimleri ile bunlardan tahsil edilen vergi miktarları kayıtlıdır. Şehirlere ait olanlarında ise mahalle şeyhinin ismi, mahalle sakinleri ve bunlardan tahsil edilen vergi miktarları yer alır. Aşar defterlerinin sayıları bölgelere göre şöyledir:⁴⁶

Bölge	Defter Numarası	Adet	Bölge	Defter Numarası	Adet
Bingazi	1310-1315	6	Say'an	1289-1293	5
Tacura	1888-1987	100	Trablus	1316-1391	76
Tavurga	1690-1723	30	Uceylat	2163-2263	101
Tarhune	511-707	197	Aziziye	2388-2511	124
el-Cebel	489-510	22	Gıryan	1-392	392

⁴⁵ U'reybî, *Devrül'l-Arşif*, s. 102.

⁴⁶ U'reybî, *Devrül'l-Arşif*, s. 103.

Bölge	Defter Numarası	Adet	Bölge	Defter Numarası	Adet
Cifare	794-944	151	Fasatu	708-793	86
Cenzur	2519-2663	145	Kuteys	1662-1693	32
el-Havz	1294-1309	11	Kikle	1510-1596	87
el-Hums	945-1037	93	Müceynin	1748-1762	15
ez-Zaviye	1038-1286	249	Mizde	2264-2292	29
Zileytın	2068-2162	95	Misellata	393-488	96
ez-Zintan er-Rucban	1305-1308	2+3	Mısrata	1419-1509	91
Zuware	2293-2387	95	Nalut	1597-1661	75
el-Cevari	1740-1747	8	en-Nevâhî el-Erba'	1724-1739	16
Sebha	1287-1288	2	Verfelle	1763-1887	125
Sirt	1392-1418	27	Yefrin	1988-2068	80
Sabrate	2512-1518	7	Karışık*	2664-2729	66
* Karışık defterde birden fazla bölgeye ait kayıtlar vardır.			Toplam Defter Sayısı: 2.739		

Tablo 3: Aşar Defterlerinin Bölgelere Göre Dağılımı

Ticaret Defterleri: 1885-1895 yılları arasını kapsayan sekiz defterdir. Vilayetlerdeki tüccarlar ve ödedikleri gelir vergisi miktarlarını göstermektedir.

Borç Defterleri: Tamamı 1904 yılına ait olan sekiz defterdir. Vilayetin borçlarına ait kayıtları içerir.

Maliye ve Fatura Senetleri: 1887-1911 yıllarına ait üç adet mali havale defteri ile biri 1883 diğeri 1896 yıllarına ait iki adet mali senet kayıt defteridir.

Mali Yazışmalar: İdari işlerle ilgili belgeler içinde yer alan mali işlere tahsis edilmiş belge ve defterlerdir. Bu yazışmalar 1811-1909 yılları arasında vilayet defterdarı ile devlet merkezi, bağlı mutasarrıflıklar ve kazalar arasındaki yazışmalardan ibarettir.⁴⁷

Harcamalar: Bu defterlerden 19 adedi, 1880-1890 yılları arasındaki vilayet genel harcamalarına, 40 adedi vilayet hazinesinin ödediği çalışan veya emekli memur ve askerlere, 1876 yılında yetim-dul ve muhtaçlara yapılan sosyal yardımlara ve bir adet defter de askeri yardımlara ait kayıtlardır.⁴⁸

⁴⁷ U'reybî, *Devrül-Arşîf*, s. 107.

⁴⁸ U'reybî, *Devrül-Arşîf*, s. 107.

Muhasebe ve Hesaplar: Muhasebe defterleri iki türdür. Biri vilayetin genel muhasebesi, diğeri mahkemeler gibi bazı dairelere veya nakit muhasebesi, teslim ve tesellüm muhasebesi gibi türlere özel muhasebedir. Bu defterler 1847-1911 yılları arasına ait 215 defterden ibarettir. Bununla birlikte beş adet 1862-1864 yılları arasına ait askeri muhasebe defteri ile bir adet 1908 yılına ait emlak muhasebe defteri bulunmaktadır.⁴⁹

Bölgeler Muhasebesi: Vilayetteki muhtelif bölgelere mahsus muhasebe defterleri aşağıdaki cetvelde kaydedilmiştir: ⁵⁰

Bölge	Defter Sayısı	Tarih	Bölge	Defter Sayısı	Tarih
Evlad-ı İbrahim	1	1891-1899	Trablus-Tacura	2	d.t
Bedir	1	1889	Trablus-Zaviye el-Mâ'zî	1	1869
Bingazi	11	1847-1889	Trablus, es-Sahil	2	1882-1901
Tarhune	3	1904	Trablus, el-Münşiye	4	1878-1901
el-Cebel	8	1872-1882	el-Uceylât	1	d.t
el-Cafare	1	1888	Garyan	2	1905-1910
Cenzur	4	1868-1897	Fizan	10	1910
el-Humus	15	1843-1882	Fasatu	3	1901
Derne	2	1873-1878	Kikle	1	1903
er-Rukey'ât	1	1903	Mısrata	1	1868
Züvware	2	1904	Verfele	1	1904
Trablus Umumi	2	1899	Karışık (Tacura, Zaviye, Garyan)	10	1905
Trablus Bâbü'l-Bahr	2	1848			

Tablo 4: Muhasebe Defterlerinin Bölgelere Göre Dağılımı

3.3.Siyasi Belgeler

93 adet konsolosluk dosyasından oluşmaktadır. Bu dosyalarda İtalyan birliğinden önceki Sardunya, Napoli, Katanya, Toskana, Cenova ve Sicilya devletçikleri ile birliğin kurulmasından sonra İtalya, İngiltere, Avusturya, İsviçre, Danimarka, Fransa, İspanya, Almanya, Hollanda, Belçika, ABD ve Portekiz devletleri

⁴⁹ U'reybî, *Devrî'l-Arşîf*, s. 107.

⁵⁰ U'reybî, *Devrî'l-Arşîf*, s. 105.

konsolosluklarına ait belgeler bulunmaktadır. Belgeler daha çok konsolosluk işle-riyle ilgili konsoloslar ve valiler arasındaki yazışmaları, Trablus'taki durumlarla ilgili konsolosluk raporlarını, Karamanlılar ile yabancı devletler arasında imzalanan antlaşmaları, Trablus'ta mukim yabancı vatandaşların evlilik, boşanma, veraset, vefat, defin masrafları, vatandaşlık müracaatları, pasaport çıkartma ve yenileme, şirket kurma, vize işlemleri, Trablus'a gelen gemilerin kayıtları, Trablus'ta yabancı okulların açılması, konsolosluk hesapları vb. konuları içermektedir. Konsolosluk dosyaları, 1810-1911 yılları arasına ait dış ilişkiler açısından önemli tarihi bilgileri içermektedir.⁵¹

3.4. Hukuki Belgeler

Hukûki belgeler, şer'î mahkeme sicilleri⁵² ile 1869 yılından itibaren kurulmaya başlayan ihtisas mahkemelerine⁵³ ait adli dosyaları içerir. Mahkeme sicilleri veya adli dosyalarda mahkeme zabıtları, tahkikatlar, mahkeme kararları, satış sözleşmeleri, arazi tescilleri, tereke vb. kayıtlar bulunmaktadır. Sicillerin en eskisi 1722 tarihine, Kadı Mustafa Efendi, Yusuf Efendi ve Muhammed Muhtar Efendi zamanlarına kadar gider. En yenisi ise 1922-1929 tarihleri arasında Kadı Abdurrahman el-Busayri zamanını kapsayan sicillerdir.⁵⁴

Bölge	Adet	Tarih	Mülâhazat
Trablus	730	1722-1929	747 adet vakfiye içerir
Mısırata	11	1873-1911	11 adet vakfiye içerir
Sirt	6	1883-1909	
Cenzur	2	1867-1910	
Cifare	1	1906-1907	
Sûku'l-Cum'a	1	1903	
Aziziye	1	1893-1894	
Toplam	774		Toplam 758 Vakfiye

Tablo 5: Şer'iyye Sicilleri

⁵¹ U'reybî, *Devrû'l-Arşîf*, s. 107-109.

⁵² Trablus Şer'î Mahkemesi, Trablusgarb'ın en eski mahkemesidir. Trablus'un şer'î kadısı Şeyhülislam tarafından atanan Kâdî'l-Kudât idi ve Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebi olan Hanefî mezhebiniydi. Onun naibi ise vilayet halkının mezhebi olan Malikî mezhebiniydi. Mutasarrıflıklardaki şer'î nâibler de merkez tarafından atanırdı. Ancak nahiyelerdeki nâibleri Trablus'taki kâdî'l-kudât atardı. Trablus Şer'î Mahkemesi'nin verdiği hükümler Başkent'teki Şeyhülislam'a temyize gider, diğer mahkemelerin hükümleri de kâdî'l-kudâta temyize giderdi. Çok kişiyi ilgilendiren davalar ve tartışmalı kabile arazileri gibi istisnai davalar dışında Trablus Mahkemesi, davaları Trablus'taki makarrında yapardı. Bkz. U'reybî, *Devrû'l-Arşîf*, s. 110-111.

⁵³ İhtisas mahkemelerinden kasıt, hukuki ve cinai meselelere bakan Bidayet Mahkemeleri, bu mahkemelerde görülen ve itiraz edilen davaların temyize gittiği İstinaf Mahkemeleri ve Ticaret Mahkemeleri'dir. Trablusgarb vilayetinde bulunan ihtisas mahkemeleri hakkında bilgi almak için bkz. U'reybî, *Devrû'l-Arşîf*, s. 111-112.

⁵⁴ U'reybî, *Devrû'l-Arşîf*, s. 109-114.

Mahkemelerle ilgili idari siciller sayısı 718'e ulaşır. Bunlar arasında tutuklu listeleri, cezaları, mahkumiyetleri sona eren tutukluların salıverilme kayıtları, muhtelif mahkemeler arası yazışmalar, rapor özetleri, davacı, davalı listeleri ve iddiaları, kefalet, vekalet, mahkeme raporları, evlilik akdi özetleri, muhtelif mahkemelerin karar listeleri, vefat edenlerin tereke kayıtları yer almaktadır. Bu sicillerin tamamı, İkinci Osmanlı Dönemi (1835-1911) ve İtalyan Sömürge Dönemi'nin 1930'a kadarki kısmına aittir.⁵⁵

Emlak hüccetleri, her biri ortalama 120 vesikayı ihtiva eden 18 klasörden oluşan şahsi belgelerdir. Bu gayrimenkul hüccetleri, İkinci Osmanlı Dönemi ve İtalyan Sömürgesi Dönemi'nin başlarına aittir.⁵⁶

3.5. Osmanlı Dönemi Süreli Yayın Koleksiyonları

Libya Arşiv ve Tarihi Araştırmalar Merkezi'nde Osmanlı döneminde yayımlanmış süreli yayınlar da bulunmaktadır. Bunlar yayımlandıkları dönemin siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel hayatına ışık tutan önemli kaynaklardır.⁵⁷

Sayı	Süreli Yayın Adı	Türü	Açıklamalar
1	Trablusgarb	Gazete	İlk basılı gazete, Arapça ve Türkçe dillerinde çıkıyordu
2	Mecelletü'l-Fünûn	Dergi	Trablus'ta çıkan ilk dergi, sahibi: Mehmed Davud
3	Ebu Gaşşe	Gazete	Konuşma dilinde çizgi roman, sahibi: el-Haşimî et-Tunusî
4	Ta'mîm-i Cerîb	Gazete	Türkçe çıkıyordu, Genel Yayın Yönetmeni Mehmed Kadri
5	Salname	Dergi	Resmi bir yıllık şekilde çıkıyordu
6	Libya Tarım	Gazete	İlk ihtisas Gazetesi, Genel Yayın Yönetmeni: Karoochi Fulli
7	er-Rakîbü'l-A'tîd	Gazete	Çeşitli Siyasi, Genel Yayın Yönetmeni Mehmed Nedim b. Musa
8	et-Terakki	Gazete	İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yönetime gelmesi vesilesi ile
9	Sada-yı Trablus	Gazete	Siyasi, Sahibi: Yahudi Gustavo Arbib
10	el-Mirsad	Gazete	Sahibi: Mehmed Nedim, Gen. Yay. Yön: Ahmed el-Fusatvi
11	el-Asru'l-Cedîd	Gazete	Sahibi:Mehmed Ali el-Bârûdî, Gen Yay Yön:Ahmed b. Uveydan

Tablo 6: Osmanlı Dönemi Süreli Yayın Koleksiyonları

⁵⁵ U'reybî, *Devrû'l-Arşîf*, s. 114.

⁵⁶ U'reybî, *Devrû'l-Arşîf*, s. 114.

⁵⁷ U'reybî, *Devrû'l-Arşîf*, s. 118-119.

Sonuç

Önemli bir kısmı 1911 İtalyan işgali esnasında yok edilen Osmanlı dönemi evrakından geriye kalan toplam 6.573 defter ve 2.257 klasör belge, Karamanlı Dönemi'ne (1711-1835) ait olan az bir kısmı dışında tamamen İkinci Osmanlı Dönemi'ne (1835-1911) aittir. Bu defter ve belge koleksiyonları, Libya'nın idari, iktisadi, hukuki, içtimai ve siyasi tarihine ışık tutan ana kaynaklar durumundadır. Defter koleksiyonlarının yarısından fazlası (3.524 defter) mali işlerle, kalan kısmı da idari ve hukuki işlerle ilgilidir. Belge koleksiyonlarının neredeyse tamamına yakını (2.146 defter) idari işlerle, kalan kısmı da konsolosluk işleriyle ilgilidir.

2.146 dosya ve 1.557 defterden oluşan idari işler belgeleri, Trablusgarp vilayet merkezi ile İstanbul ve vilayete bağlı liva ve sancaklar arasında yapılan yazışmalardan ibarettir. Bu yazışmalarda vilayetin gündeminde olan her mesele veya vilayet bünyesinde cereyan eden önemli olaylarla ilgili kıymetli bilgiler yer almaktadır. Özellikle 266 defterden oluşan vilayet idare meclisi/yönetim kurulu kararları, meclis gündemine giren ana meseleler ve bunlarla ilgili alınan kararları göstermesi açısından oldukça değerlidir.

Trablusgarp vilayetinin gelir ve giderlerinin kayıtlı olduğu çeşitli türlerdeki toplam 3.554 defter, Libya iktisadi tarihinin ana kaynaklarıdır. Özellikle bu kısımda bulunan 2.729 adet aşar defteri ile bölge muhasebe defterleri, vilayet bünyesinde bulunan diğer liva ve kazaların iktisadi ve içtimai tarihi açısından oldukça değerlidir. Aşar defterlerinde kabile ve mahalle esasına dayalı olarak liva ve kazalardaki aşar mükellefleri ve ödedikleri miktarlar kayıtlıdır.

Hukuki belgeler kısmında değerlendirdiğimiz 774 şer'iyye sicili, zengin içeriği ile yerel tarih çalışmalarına ve bazı hakların korunmasına önemli derecede katkı sağlamaktadır. Ancak bu defterlerden 730'u Trablus, 33'ü de Mısrata, 6'sı Sirt, 2'si Canzur, kalan 3'ü de Cifare, Sûku'l-Cum'a ve Aziziye'ye aittir. Bu rakamlar, Trablus dışındaki Libya'nın diğer liva ve kazalarına ait şer'iyye sicillerinin eksik olduğunu göstermektedir. Bu durum, yerel tarih çalışmaları açısından önemli bir eksikliklerdir.

Yukarıda açıklanan defter ve belge koleksiyonları 19. asır Libya tarihi için en kıymetli birincil kaynaklardır. Ancak öncesine ait arşiv kaynaklarının olmayışı da büyük kayıp ve eksikliklerdir. Bu durumda Libya için Türkiye'deki Osmanlı arşivlerinin ve komşu ülkeler başta olmak üzere diğer ülke arşivlerinin önemi artmaktadır. Ayrıca Libya halkı nezdinde bulunan özel arşivlerden yararlanmak da elzemdir.

EXTENDED ABSTRACT

The main source of Ottoman history is the archival documents produced by Ottoman institutions. These documents were created within the Ottoman administrative structure which was dominated by a centralized management approach, in the centre and within the institutional structure in the eyalets, later provinces, districts, sub-districts and townships within the scope of the provincial organization. Therefore, at every stage of this organizational structure, small or large provincial archives have been formed according to the size of the activities carried out. There was a close communication between the centre and the

provinces regarding the activities conducted. However, it is also a fact that most of the documents produced in the provinces were kept in the local area. For example, court record books, which were legal documents, or tithe books, which were financial documents, and administrative correspondence between the units within the provincial organizational structure were included in this scope. For this reason, the provincial archives within the Ottoman provincial organization have particular importance in terms of history. One of these archives is Tripoli provincial archives of the Ottoman State. Unfortunately, during the Italian occupation in 1911, all of the “First Ottoman Period” (1551-1711) documents in the Tripoli provincial archives and almost all of the Ottoman archives pertaining to “Karamanlı Period” (1711-1835) were destroyed. Only the documents belonging to the “Second Ottoman Period” (1835-1911) survived. These extant archives, consisting of 6.573 registry books and 2.257 folders, which are kept in the Centre for Libyan Archives and Historical Studies today, is the main source that will shed light on the administrative, financial, legal and political history of both the Ottoman Tripoli and the Libyan people. In this study, the document collections in the Ottoman Archives in Libya are tried to be determined in terms of quality and quantity.

We can gather the Ottoman document and record book collections in the Historical Documents Branch of the Centre for Libyan Archives and Historical Studies under the following four headings: administrative, financial, political and legal documents.

Administrative affairs documents, consisting of 2.146 files and 1.557 registry books, constitute the most voluminous part of the Ottoman documents in Libya. Each file contains an average of 250 documents, and each registry book contains an average of 200 records. Administrative affairs documents include the files of the governor of the Tripoli province (36 files between 1839-1911), the files of the districts (107 files between 1835-1911), the correspondence files between the province and the districts (1400 files between 1843-1911), the files of various administrative affairs (500 files between 1840-1911), the administrative registry books (1.331 registry books between 1840-1911), the resolution books of the board of directors (266 notebooks between 1870-1911), the consular files (93 files between 1790-1911) and the files of the Tripoli municipality (10 files between 1870-1911). The table below shows the amount of documents and books in this section and the date range they cover.

Most of the Ottoman financial documents in Libya were kept in the form of registry books, with the exception of a small number of documents found in administrative files. There are various types of registry books. Some of these registries are on issues such as customs, postage stamps, real estate, printing, court taxes, expenditures, general accounting of the province, accounting of courts, accounting of delivery and receipt, and they are specific to some institutions. Another part of these books contains various statistical records: number of trees and names of their owners, salaries of retired or working civil servants and soldiers, aids to widows, orphans and the poor, merchants' registration certificates and accounts, military aids, money orders, purchase and payment notes, provincial budget accounts and financial taxes etc. Statistics 19, income and taxes 101, tithe books 2.729, debt books 8, financial notes and invoices 5, regional accounting 91, accounting and accounts 221, financial correspondence 282, expenses 60. The total number of books is 3.524, the estimated number of records in these books is 704.800.

Legal documents include 774 court registry books and 718 judicial files belonging to the specialized courts that started to be established since 1869. Court registry books

or judicial files include court records, investigations, court orders, sales contracts, land registrations, estates, etc. The oldest of the records goes back to 1722, the times of Kadı Mustafa Efendi, Yusuf Efendi and Muhammed Muhtar Efendi. The most recent ones are the registers covering the time of Kadi Abdurrahman al-Busayri between 1922-1929. The distribution of court registry books by province is as follows: Tripoli 730, Misurata 11, Sirt 6, Cenzur 2, Cifare 1, Sûku'l-Cum'a 1, Aziziye 1. Total number of court registry books is 774.

Political documents consist of 93 consular files. In these files, there are documents belonging to the states of Sardinia, Naples, Catania, Tuscany, Genoa and Sicily before the Italian union and the consulates of Italy, England, Austria, Switzerland, Denmark, France, Spain, Germany, Netherlands, Belgium, USA and Portugal after the union was established. The documents are mostly correspondence between consuls and governors regarding consular affairs, consular reports about the situation in Tripoli, agreements signed between Karamanlides and foreign states, marriage, divorce, inheritance, death, burial expenses, citizenship applications, passport issuance and renewal, company establishment, visa procedures of foreign citizens residing in Tripoli, records of ships arriving in Tripoli, opening of foreign schools in Tripoli, consular accounts etc. Consular files contain important historical information in terms of foreign relations between 1810 and 1911.

There are also periodicals published in the Ottoman period in the Centre for Libyan Archives and Historical Studies. These are important sources that shed light on the political, economic, social and cultural life of the period in which they were published. Newspapers: Trablusgarb, Ebû Gaşşe, Ta'mîm-i Cerîb, Libya Tarım, er-Rakîbü'l-A'tîd, et-Terakkî, Sadâ-yı Trablus, el-Mirsad, el-Asru'l-Cedîd. Journals: Mecelletü'l-Fünûn, Salnâme.

Kaynakça

- Abdurrahman Şeref: "Evrak-ı Kadime ve Vesâik-i Tarihiyyemiz", *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası (TOEM)*, Sayı: 1, 1 Nisan 1326/14 Nisan 1910, ss. 9-19.
- Avrupa Arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu*, Edit. Yonca Köksal, Mehmet Polatel, Ankara: Vekam Yayınları, 2015.
- Baş, İbrahim.: *Osmanlı'dan Günümüze Türk Arşivlerindeki Tasnif Sistemleri ve Arşiv Belgelerinin Hizmete Sunumu*, (Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, haz. İskender Türe - Salim Kaynar, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2017.
- Gökkubbe Altında Birlikte Yaşamak: Belgelerin Diliyle Osmanlı Hoşgörüsü*, haz. Cevat Ekici, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2006.
- Osmanlı'dan Günümüze İnsanî Diplomasi, Cihan-Penâh*, haz. Muzaffer Albayrak vd., İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2016.
- Bostan, İdris: "Sâlyâne", *DİA*, 2009, XXXVI, s. 59-60.
- Cuhaydar, Ammar Muhammed: *el-Kuloğliyye Fî Libya*, Trablus: www.tieob.com, 2021.
- Cuhaydar, Ammar Muhammed; Eş-Şerîf, İbrahim Salim; Eş-Şerîf, El-Fercânî Salim; Ebu Halfâye, Muhammed Salim: *Levahât Muhtâra Min Hareketi't-Te'lîf ve'l-Verâka Fî Libya*, Merkezü Cihâdi'l-Lîbiyyîn li'd-Dirâsâti't-Târihiyye Şu'betü'l-Vesâik ve'l-Mahfûzât, 2004.

- El-Cerârî, Muhammed Tahir; Eş-Şerîf, el-Fercânî Salim; El-Bel'azî, Nâdiye Mustafa: *el-Merkez el-Libî li'l-Mahfûzâtî ve'd-Dirâsêti't-Târihiyye*, Bingazi: Dâru'l-Kütübî'l-Vataniyye, 2014.
- El-Ensârî, Ahmet Bek en-Nâib: *el-Menhelü'l-Azb Fî Tarih-i Trablusgarb*, Bingazi: Dâru'l-Fercânî, 2015.
- Faroqhi, Suraiya: *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, çev. Zeynep Altok, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- İnalçık, Halil: "Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir", söyleşi yapıyor: İlber Ortaylı, *Cogito*, Osmanlılar Özel Sayısı, 19 (1999), s. 29-40.
- İnalçık, Halil: "Eyalet", *DİA*, 1995, XI, s. 548-550.
- Kavas, Ahmet: "Kuloğlu", *DİA*, 2002, XXVI, s. 358-359.
- Kavas, Ahmet: "Trablusgarp", *DİA*, 2011, XLI, s. 288-291.
- Kavas, Ahmet – Orhan Koloğlu: "Libya", *DİA*, 2003, XXVII, s. 174-184.
- Özdağ, Abdullah: *Trablusgarp Vilayeti'nde İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı (1876-1911)*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Pakalın, Mehmet Zeki: "Sâlyâne", *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983, s. 111-112.
- Şeşen, Ramazan: "Dâviyye ve İsbîtâriyye", *DİA*, 1994, IX, s. 19-21.
- Taş, Abdullah Erdem: *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp Eyaleti: Karamanlılar Dönemi (1711-1835)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Taş, Abdullah Erdem: "İspanyol İşgalinden Osmanlı Fethine: 16. Yüzyılın İlk Yarısında Trablusgarp'ta Türk Direnişi", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, C. II, S. 1, Aralık 2016. s. 32-50.
- Taş, Abdullah Erdem: "Cezayir-i Garp Vilayeti'nin Kuruluşu Meselesi ve İlk Cezayir Beylerbeyileri", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, C. V, Sayı: 2, Aralık 2020, s. 250-284.
- U'reybî, Muhammed Tahir: *Devrü'l-Arşîf Fi'n-Nizâmî'l-Vatanî Li'l-Ma'lûmât, Dirâse Tatbikiyye alâ Dâri'l-Mahfûzâtî't-Tarihiyye*, Bingazi: Akademiyetü'l-Fikri'l-Cemâhirî, 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Büyük Osmanlı Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. II, 1995.

Elektronik Kaynaklar

- "Cezayir'den Fransa'ya: Osmanlı Arşivlerini İade Edin", <https://www.haksozhaber.net/cezayirden-fransa-osmanli-arsivlerini-iade-edin-141949h.htm>, 6.04.2021 (Erişim 09.11.2021). Öztürk, Ahmet, "1974 Kıbrıs Barış Harekatı ve Libya'nın Teknik Yardımı", <http://www.kirmizilar.com./index.php/guncel-yazilar/3/5110-1974-kibris-baris-harekatı-ve-libya-nin-teknik-yardimi> 24.05.2020. (Erişim 09.11.2021)
- "Reuters: Libya Türkiye'den Resmen Askeri Destek İstedi", <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-50916844>, 26.12.2019 (Erişim 09.11.2021).
- "Türkiye'nin Desteği 2020 Yılında Libya'nın Kaderini Değiştirdi", <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiyenin-destegi-2020-yilinda-libyanin-kaderini-degistirdi/2093486>, 30.12.2020 (Erişim 09.11.2021).